

Bartha Ákos

Történelem alulnézetből

Csonka Mihály élete és világképe (Szerkesztette: Romsics Ignác)

„Majdnem egész életemet, míg gyermekeim kezébe át nem adtam a gyepőt, a magunk 75 holdra lepadt gazdaságában, tanyán éltem le.” (9.) – kezdi élettörténetét Csonka Mihály (1875–1964) kiskunhalasi gazda, akinek háromezer oldalnyi „szövegfolymából” Romsics Ignác akadémikus történész szerkesztett háromszáz oldalas, élvezetes olvasmányt. Parasztírónk élete valóban kész regény – csakúgy, mint megannyi sorstársáé, akik felnőttek a „boldog békeidőkben”, harcoltak, raboskodtak (és világot láttak!) az első világháborúban, majd megtapasztalták a forradalmak korát, a román megszállást, végigélték a Horthy-rendszert, megélték annak összeomlását, az új világháborút, a „népi demokráciát”, majd a szocializmus kiépülését; benne egyre fogyó birtokuk bevégeztetésével, a tévesztéssel. Azonban, szerzőnk élete alkonyán, az ötvenes években – muzeológus, néprajzi gyűjtő unokaöccse biztatására – papírra is vetette mindezeket. Méghozzá élvezetes stílusban.

„1875. október 19-én, kedden születtem Kiskunhalason. Azért tudom ilyen pontosan, mert ott voltam.” (14.) A kemény kötésű borítón látható főszereplő gyermekkori életét és kissé szövevényes családi hátterét – édesapja elhalt testvérének feleségét vette el – hasonló mesélőkedvvel mutatja be. Írásában meglevenednek a korabeli tanyasi élet elmaradhatatlan részletei, a gazdálkodás kellékei, az ünnepek, a szórakozási lehetőségek, de még a gatyahordási szokások is. Megtudhatjuk, hogy a „suhintás” nem anyai tenyereset, hanem egyfajta ételkészítési módot jelentett, valamint részletesen olvashatunk egy korabeli disznótorról, ahol farkasfalkák is fel-feltűnnek (minthogy százhusz éve még rendszeres látogatók voltak a Duna–Tisza közén). Az elemi iskolai élmények is meglevenednek a lapokon; a megtévesztő nevű Bornemissza tanár úr és társai még egy olyan kor emlékei, ahol a tanító időnként bizony ver(et)te a diákokat (nem pedig fordítva). A párválasztás szigorú rituáléja szintén különlegességként hat ma, a szöveg például nem utal rá, hogy a főhős egyáltalán beszélt volna négyszemközt kiszemeltjével eljegyzésük előtt.

Mindeközben szó szerint „képet kaphatunk” a korabeli Halasról, köszönhetően Romsics Ignácnak, aki (tér)képekkel, a szerző által készített (alap)rajzokkal, családfával és a kötetet értelmező utószóval is ellátta a szöveget, melyet értő szelektálással, a függő beszéd „fogyasztható” dialogizálásával tállalt élénk. Emellett a szerkesztő magyarázatokkal, helyesbítésekkel, a vonatkozó szakirodalmat is felvonultató lábjegyzet-apparátussal is segíti a kötetben való tájékozódást amellett, hogy a kutatók igényeit is figyelembe véve minden alfejezet végén megjelöli az aktuális forrás lelőhelyét. Az anyagok ugyanis alapvetően két gyűjteményben, a budapesti Néprajzi Múzeumban és a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban találhatók (bár részleteket már többen, több helyütt közöltek belőlük). Talán csupán a kötet eleji idézet kiválasztása nem túl szerencsés, félreérthető konnotációja miatt.

Az eleinte inkább néprajzi fókuszú érvényesítő szövegben fokozatosan kerülnek előtérbe a mentalitástörténeti érdekességek, mint például a szerző féltestvérének sikertelen „kupec kedési” kísérleteit érezhetően elítélő részek. Míg a tanya és a népelet bemutatása a parasztság mindennapjait, ünnepeit, életkörülményeit eleveníti meg, addig ezek a – néhol nem is különáll, hanem sorok között áthallható – rezonanciák arról vallanak, hogy mit gondolt Csonka Mihály a körülötte zajló világról. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy alapvetően retrospektív narrációval van dolgunk, hiszen a szöveg többnyire nem a történetekkel párhuzamosan, naplószerűen készült, hanem sok évtizeddel később, egy teljes élet és egy fél évszázad tapasztalatával nyert írott formát. Erre reflektál is a szerző, hiszen a váltakozó számú és személyű elbeszélésben alapvetően az emlékező attitűd („régében a parasztok”, „régébbi időkben mi”, „szokásom volt”) és a szubjektívizáló jelleg dominál. Utóbbi már-már kinyilatkoztatássá csap át helyenként; az obszcenitást sem nélkülöző markáns véleményalkotás legerősebben a kötet végén található – egyébként meglehetősen sekélyes – elmélkedő fejezetben („Palackposta”) a legszembeütőbb.

Ennél sokkal érdekesebbek azok a valóban csupán kommentszerű információtorédek, melyeket nem szándékolt elmékedési céllal, hanem az átélt események kapcsán jegyez meg parasztiórnk. Mindenekelőtt az első világháborút taglaló részeket lehet itt kiemelni, ami alighanem a szerző szerint is életének legmeghatározóbb élménye volt. A helyzet paradox. Csonka Mihály számára a világtörténelem első industrializált halálgyárának köszönhetően tárul ki a világ, és ez a tapasztalatgazdagodás az egyébként is meglepően nyitott, barkácsoló, a repülés iránt szenvedélyesen érdeklődő gazdát megismerteti más kultúrákkal, illetve saját (háborús) hazája működési mechanizmusával. Az ésszerűtlen, kapkodó mozgósítás, a mindennemű pusztulás miatti mély fájdalom (és a traumatizálódás tünetei) szövik át ezeket a részeket. A helyzet azonban azért is ellentmondásos, mert parasztagzánk később hadifogságban némán is jobban érti a „csíziót” Voronyezs mellett, „ellenséges” orosz parasztagzánál dolgozva, mint „saját” hadseregének magyar nyelvű, kispesti kiképzőtáborában.

Az orosz gazdálkodás szegényes módjáról részletesen tudósító szerzőnknek mindemellett nincsen jobb véleménye a kommunizmusról sem, legyen szó annak épp uralomra kerülő szovjet módozatáról („*A bányán aztán már kezdett egy kissé mutatkozni a bolsevizmus. Nem úgy ment a munka, mint azelőtt*” [196.]), vagy a fogság utáni magyar kommünről („*A kommunisták egyik vezetője egy csavargóból lett pirosítóásó, Kovács Sándor lett*” [218.]), vagy éppen az ötvenes évekről („*Ebben az újabb korban azonban az lett a jelszó, hogy nem kell a föld, nem kell a magántulajdon, ne legyen senkinek, csak az államnak! Vagyis minden a miénk, de mégis sincs semmink. Ugye furcsa!*” [276.]). Ahogy a kötet szerkesztő meg is jegyzi: „*Csonka Mihály rendszerkritikus bölcselkedéseit a kor mércéje szerint minden további nélkül »rendszerellenes izgatásnak« lehetett volna minősíteni.*”

Nosztalgikus elbeszélői perspektíva – megfelelően a kor „epitheton ornans”-ának – leginkább az 1914 előtti „boldog békeidők” taglásakor figyelhető meg. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a szöveg hőse ekkor nőtt fel, majd lett önálló, családos gazda, másrészt pedig abból a tényből fakad, hogy gyermekkorában volt élete folyamán legnagyobb a családi birtok. Ebben a kontextusban élettörténetének egy folyamatos hanyatlástörténetnek kellene lennie, azonban a szövegben mégsem uralkodik el a melankólia vagy az elkeseredettség. Talán legjobban a „küzdelmes élet” kissé elcsépeelt közhelyével foglalhatnánk össze a szerző világát, akinek hol ismeretlen hatalmak küzdőterén kellett megmaradnia (a világháborúkban), hol saját boldogulásáért kellett küzdenie a jól ismert, mindenkori hazai hatalommal (a „nagyfejúekkel”) szemben.

Szintén alapvetően elégedetten gondol vissza a szerző a Horthy-korszakra („*1920-tól volt alkotmányunk [sic!], rendes miniszterek, akik kormányozták az országot*” [226.]), ám a következő lapon már a szavazási anomáliákról és a csendőrterrorról is megemlékezik (itt talán megért volna egy lábjegyzetet a választójog titkosságának-nyíltságának korszakbeli alakulása). Emellett valószínűleg nem érdektelen mentalitástörténeti adalék egy parasztember vallomása Trianonról, még akkor sem, ha szerzőnk nem is teljesen értetlen a magaskultúrától (lévén százötven kötetes magánkönyvtára és lapelőfizetési is voltak). Trianonnak és minden következményének szerinte „*mind a háború az oka*”, így a nyaranta Halason is rendszeresen megforduló „*szegény jó tótocskáinkat is elcsatolták tőlünk*” (226.), tehát „*oda van a szép Magyarországunk, ami évszázadokig közös hazánk volt*” (226.). Vonatkozó, nosztalgikus fejtegetései akkor is érdekesekek, ha több kérdő mondatot tartalmaznak, mint kijelentőt. Vagy éppen ezért érdekesekek.

Kérdéseink persze nekünk is lehetnek. Meglepő például, hogy bár sohasem volt általános a (grafománia határát súroló) emlékirat-készítés a parasztság körében, ennek ellenére, mint a kötet szerkesztője rámutat: „*az ország közgyűjteményeiben hatalmas, több százezer oldal terjedelmű közöletlen anyag található*” paraszti életüdtörténetekből. Ebben nyilvánvalóan közrejátszott, hogy eddig (viszonylag) széles körben elsősorban a – népből kiemelkedett – népi írók (önélet)írási voltak ismertek és érdekesekek, míg a „belül” keletkezett alkotások leginkább csupán a néprajzos szakemberek érdeklődési körébe tartoztak (illetve születtek remek, mentalitástörténetileg is érdekes, a társadalomtörténeti oktatásban is kiválóan hasznosítható szépirodalmi alkotások, mint például Oravecz Imre Ondrok Gödréje).

Látnunk kell tehát, hogy posztmodernnek nevezett korunkban nemcsak a nagyvárosokban vált fontossá az archiválás; letűnt idők emlékeinek professzionális, vagy éppen – nem pejoratív értelemben vett – amatőr megmenekítése a következő nemzedékek számára.¹ A „dokumentum-emlékezet” professzionális színterek esetében a levéltári, könyvtári anyagok ugrásszerű gyarapodásában nyilván-

1 Erre az archiválási szenvedélyre emlékeztet Pierre Nora is, az emlékezhelyek fogalmát bevezető nagy hatású munkájában. Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*. Bp., 2010. 20–24.

nul meg mindenekelőtt (illetve újabban ezek digitalizálásában), ám az amatőr szcena is hasonlóképpen bővül. Ide vehetjük az oral history manapság már digitalizált háttérrel segített módszerét, vagy éppen a bővülő memoáirodalmat, amit immáron nem annyira politikai elvárások, „csupán” a piaci igények és lehetőségek határoznak meg.

Annál is inkább lenne üdvözlendő az ilyen – fiókokban lappangó, vagy csak szűk szakmai, esetleg családi körökben ismert – anyagok előtérbe kerülése, minthogy értelemszerűen egyre kisebb esély van még élő embereket megszólaltatni például a Horthy-korról, vagy éppen a paraszti kultúráról. Egy korszak sokrétű megismeréséhez ugyanakkor – a kétségkívül nélkülözhetetlen levéltári anyagokon túl – szükségesek a kellő forráskritikával kezelt emlékanyagok is, bennük a mindennapi élet levéltárákból nemigen, vagy csak nehezen megismerhető („mikrotörténeti”) varázsával. Vagyis, ahogyan Károlyi Mihályné írja (Csonka gazdurammal egy évben született) férje emlékiratainak előszavában; azzal a bizonyos human touch-csal, ami a nagy történeteket is emberközelivé teszi.² Csonka Mihályé is ilyen történet – (csak éppen) egy kisember nagy története.

(*Osiris Kiadó, Budapest, 2009*)

2 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., 1978. 8.